

Datum

2018-02-13

Handläggare

Marie Hallberg

Enheten för Havsplanering

marie.hallberg@havochvatten.se

Dnr

347-16

Direkt

010-6986142

Mottagare

Enligt missiv

Redovisning av 2017 års medverkan i genomförandet av Östersjöstrategin

Regeringen har gett uppdrag till Havs- och vattenmyndigheten att medverka i genomförandet av EU:s Östersjöstrategi och ska årligen rapportera regeringsuppdraget till myndighetens ansvariga departement årligen och senast **31 januari 2018***, med kopia till Tillväxtverket (tillvaxtverket@tillvaxtverket.se).

Dispositionen i årets redovisning sker utifrån Tillväxtverkets anvisning och frågemall, samt utifrån Havs- och vattenmyndigheten verksamhetsområden fisk-, havs- och vattenförvaltning, havsplanering och kunskapsuppbyggnad.

*Uppskov rapportering med två veckor är kommunicerat

1. Innehållsförteckning

1. Delmål i strategin som närmast berör myndighetens verksamhetsområde samt arbete med dem under året	3
Mål Rädda havsmiljön	3
<i>Delmål - Rent vatten i havet</i>	<i>3</i>
<i>Delmål - Rikt och friskt djur- och växtliv</i>	<i>4</i>
<i>Delmål - Ren och säker sjöfart</i>	<i>4</i>
<i>Delmål - Bättre samarbete</i>	<i>5</i>
Mål Länka samman regionen	5
<i>Delmål - Goda transportvillkor och tillförlitliga energimarknader</i>	<i>5</i>
Mål Öka välståndet	5
<i>Delmål- bidra till genomförande av Europa 2020-strategin.....</i>	<i>6</i>
<i>Delmål - Anpassning och förebyggande i ett förändrat klimat</i>	<i>6</i>
2. Delmål där myndigheten inlett eller planerar att ingå ett samarbete med andra myndigheter och redogör för hur samverkan fortskridit.	7
Myndighetssamverkan.....	7
Flernivåsamverkan	8
3. Insatser eller samarbetsprojekt som bidrar till strategins mål och delmål.	13
Pågående projekt	13
Avslutade projekt	14
Övriga insatser och samarbeten	14
4. Finansieringskällor aktuella för myndighetens engagemang inom ramen för EU:s Östersjöstrategi.....	15
5. Bedömda respektive faktiska nytta och resultat som uppnåtts under perioden för myndigheten, annan offentlig förvaltning eller näringsliv .	15
Nytta och resultat.....	15
Synergier med andra uppdrag	17
Förbättringsmöjligheter för HaV:s arbete med EU:s Östersjöstrategi (interna och externa faktorer)	18
6. Möjligheter att skapa synergier med genomförandet av regeringens maritima strategi	19
7. Övrigt gällande EU:s Östersjöstrategi	20

1. Delmål i strategin som närmast berör myndighetens verksamhetsområde samt arbete med dem under året

Havs- och vattenmyndigheten (HaV) har i uppdrag att verka för bevarande, restaurering och hållbart nyttjande av sjöar, vattendrag, hav och fiskeresurser, därmed berör HaVs verksamhetsområden samtliga 3 delmål under *Rädda havsmiljön*. Myndighetens ska även verka för ett hållbart nyttjande av akvatiska resurser, vara pådrivande, stödjande och samlande vid genomförandet av miljöpolitiken och hållbar förvaltning av våra hav, samt ansvarig för framtagande av nationella havsplaner. Detta innebär att även myndighetens verksamhet berör, till viss del 2 delmål inom *Länka samman regionen* samt delmål inom *Ökat välstånd*.

Verksamhetsområden som berörs innefattar processer såsom miljöövervakning, samordning av havs- och vattenförvaltning, miljöbalksprövning, reglering såsom föreskrifter och regelförenkling, tillsynsvägledning, åtgärdsarbete, forskning, utredning och analys, havsplanering och internationell samverkan och konventioner. Exempel på myndighetens arbete under året för respektive delmål redovisas nedan. Frågemallens utformning tolkas såsom att avsnitt 1 främst det interna arbetet, medan avsnitt 2 främst innefattar det externa arbetet. Myndighetens arbete sker i stor omfattning i samarbete med externa aktörer och redovisas under fråga 2, enligt struktur i frågeställningsmall.

Mål Rädda havsmiljön

Inom ramen för myndighetens ansvar för genomförande av havsmiljöförordningen, vars syfte är att uppnå eller upprätthålla god miljöstatus i den marina miljön 2020, sker ett kontinuerligt arbete som innefattar havsmiljön i Östersjön och strategins mål *Rädda havsmiljön*. HaV är även en myndighet med ansvar inom miljömålssystemet med uppdrag att verka för att Generationsmålet, Etappmålen och de 16 miljö kvalitetsmålen uppnås, och har ett särskilt uppföljningsansvar för miljö kvalitetsmålen *Ingen övergödning, Levande sjöar och vattendrag och Hav i balans samt levande kust och skärgård*. HaVs arbete som berör Östersjöstrategins mål *Rädda havsmiljö* är således omfattande. Exempel på arbeten som skett under året;

Delmål - Rent vatten i havet

- HaV genomför samordning av arbetet med åtgärdsprogrammen enligt havsmiljöförordningen och vattenförvaltningsförordningen som en samverkansåtgärd inom ramen för Miljömålsrådet. Den gemensamma planeringen av genomförandet av åtgärdsprogrammen sker inom tematiska områden för att tydliggöra hur olika åtgärder påverkar varandra, och för att tydliggöra den blå

tråden i havs- och vattenförvaltningen. Det ger också möjlighet att visa på kopplingen mellan havsmiljö- och vattenförvaltningen och tydliggör koppling påverkan ”från källa till hav”.

- HaV arbetar även specifikt med åtgärdsprogrammet för havsmiljön vilket innehåller 32 åtgärder, inom 17 olika temaområden, för vilket myndigheter och kommuner behöver utföra åtgärder under den kommande sexårsperioden för att få en bättre havsmiljö. För mer information se länk; [Åtgärdsprogram för havsmiljön](#)
- *Under året har skett en uppföljning av genomförande av HaVs åtgärder enligt åtgärdsprogrammet för havsmiljön. Uppföljningen fokuserar på genomförandet av åtgärder och kostnader för åtgärderna. HaV ansvarar för tjugo åtgärder.*
- *Inom ramen för HaV:s arbete med föreskrifter har även ett betydande arbete utförts inför en uppdatering av föreskrifterna (HVMFS 2012:18) om vad som kännetecknar god miljöstatus samt miljö kvalitetsnormer med indikatorer i Nordsjön och Östersjön.*
- Forskning, utredningar och analyser är en del av myndighetens kunskapsuppbyggnad som ger stöd till förvaltningsarbetet med syfte att Sverige ska nå miljömålen. Mycket av detta arbete sker inom ramen för samverkan med andra myndigheter och på flernivåsamverkan och redovisas under avsnitt 2.
- Inom ramen för havs- och vattenmiljöanslaget, har åtskillig finansiering handlagts inom ramen för åtgärdsarbete avseende bland annat övergödning, marint skräp och miljögifter

Delmål - Rikt och friskt djur- och växtliv

- Inom fiskeförvaltning har under året arbetet fortsatt med att ta fram en strategi för hur en ekosystembaserad fiskförvaltning kan utvecklas så att den blir en integrerad del i uppfyllandet av målen i havs- och vattenförvaltningen.
- Utifrån myndighetens handlingsplan för marint områdesskydd har HaV startat upp den regionala implementeringen av de konkreta åtgärder som identifierats. I arbetet ingår att upprätta mål för ekologisk representativitet och funktionalitet för var och en av de tre havsområdena; Bottniska viken, Egentliga Östersjön och Västerhavet. Dessa mål behöver fastställas tillsammans med berörda länsstyrelser.

Delmål - Ren och säker sjöfart

- HaVs roll som pådrivande och stödjande för genomförandet av miljöpolitiken innefattar bland annat att verka för att minska miljöpåverkan från sjöfarten. Vi gör detta genom samverkan med andra myndigheter, genom att medverka i forskningsprojekt för en renare sjöfart samt i samverkan med andra myndigheter och aktörer, se avsnitt 2.

Delmål - Bättre samarbete

- HaV har under året haft ett kontinuerligt arbete inom Helsingforskommissionen (HELCOM) och det mellanstatliga nätverket *Vision and Strategis around the Baltic Sea* (HELCOM/VASAB). Arbetet har bland annat innefattat medverkan i den arbetsgrupp med en färdplan som ska vägleda arbetet för att uppnå strategins mål att fysisk planering i havs- och kustområden ska tillämpas av alla kustländer senast 2020, se avsnitt 2.
- HaV har även aktivt deltagit i det regionala arbetet för Östersjön, BALTFISH, bland annat i arbetet kring tekniska bevarandeåtgärder och i samarbetet om fiskemöjligheter. BALTFISH arbetar nära den regionala rådgivande nämnden för Östersjön (BSAC), Internationella havsforskningsrådet (ICES) och EU-kommissionen. Alla de åtta medlemsländerna runt Östersjön ingår. Projektet startades på svenskt initiativ. För mer information, se avsnitt 3 eller länk till hemsida här [Baltfish](#).

Mål Länka samman regionen

HaV ska verka för ett hållbart nyttjande av akvatiska resurser och vara pådrivande, stödjande och samlande vid genomförandet av miljöpolitiken och hållbar förvaltning av våra hav och marina resurser, HaV ansvarar även för den nationella havsplaneringen, därmed berörs främst 2 delmål vad gäller *Länka samman regionen*.

Delmål - Goda transportvillkor och tillförlitliga energimarknader

- HaV arbetar fortsatt med att utveckla förslag till statliga havsplaner. I september beslutade myndigheten om "Färdplan havsplanering" som visar vägen fram till förslag om havsplaner. De centrala frågorna är att ta fram och sammanställa kunskap om havsförhållandena inklusive vilka anspråk som finns för havsområdena. Dessa ska sedan ligga till grund för att bedöma och planera för en hållbar användning av havens resurser, vilket påverkar transportvillkoren. Arbetet inom havsplaneringen bidrar även till pålitliga energimarknader genom att planera för säkerhet och för energikorridorer och anslutningar, vilket främst sker i samverkan med andra myndigheter och grannländer, se avsnitt 2.

Mål Öka välståndet

HaV ska verka för ett hållbart nyttjande av akvatiska resurser och vara pådrivande, stödjande och samlande vid genomförandet av miljöpolitiken och hållbar förvaltning av våra hav och marina resurser. HaV har även i uppdrag att bidra till det regionala tillväxtarbetet enligt förordning

(2007:713) om regionalt tillväxtarbete och ansvarar även för den nationella havsplaneringen, samt har i uppdrag att genomföra en fördjupad uppföljning av regeringens nationella maritima strategi, vilket innebär att delmål, *Bidra till genomförande av Europa 2020-strategin, förebyggande i ett förändrat klimat*, inom *Ökat välstånd* berörs.

Delmål- bidra till genomförande av Europa 2020-strategin

- HaVs arbete avseende en god havsmiljö, ett hållbart resursnyttjande och havsplanering relaterat till 2020-strategin och dess gällande sysselsättning, forskning och utveckling samt verka för stimulans innovation och förnybar energi, exempelvis genom kunskapsbyggnad och finansiering att stödja utveckling av utvinning av biogas från marin biomassa, samt annan havsbaserad energi. Exempel nedan, samt under avsnitt 2.
- I HaVs långsiktiga strategi för medverkan i det regionala tillväxtarbete 2014-2020 (rapport HaV 2015:7) lyfts havsplanering som ett viktigt verktyg i arbetet för regional tillväxt. Under året har, som tidigare nämnts, utkast till tre havsplaner tagits fram för dialog och samverkan med ett 20-tal nationella myndigheter, 21 kustlänsstyrelserna, regionsorganisationer, kommuner och bransch- och intresseorganisationer, se avsnitt 2 *iii*.
- Som riksintressemyndighet för yrkesfiske har HaV under 2017 även granskat de första havsplanerna och utvecklat underlag till havsplaneringen som representerar yrkesfiskets intressen i planeringsprocessen.

Delmål - Anpassning och förebyggande i ett förändrat klimat

- HaV har under 2017 genomfört tre klimatuppdrag. Det övergripande syftet med uppdragen har varit att förtydliga och utveckla HaV:s roll i klimatarbetet genom att bland annat stödja, stärka och synliggöra myndighetens strategiska och långsiktiga arbete med klimat. Arbetet avser även att främja beaktande av klimateffekter, klimatanpassning och utsläppsminskningar inom myndighetens ansvarsområde. Arbetet är i linje med visionen om hållbara hav och vatten, svenska miljömål, regionala och globala konventioner, europeiska miljödirektiv och de globala hållbarhetsmålen i FN:s Agenda 2030.
- Inom havsplaneringsprocessen har även planeringsunderlag tagits fram gällande effekter av klimätförändringar, vilket bland annat utgjort underlag för planering av så kallat områden för klimattillflykt/klimatrefuger i havsplan för Östersjön.

2. Delmål där myndigheten inlett eller planerar att ingå ett samarbete med andra myndigheter och redogör för hur samverkan fortskridit.

Utifrån myndighetens uppdrag och verksamhetsområden är samarbete med andra myndigheter omfattande och kontinuerligt pågående. Exempel på detta följer nedan.

Myndighetssamverkan

Delmål Rädda havsmiljön – källa till Hav

- HaV genomför samordningen av arbetet med åtgärdsprogrammen enligt havsmiljöförordningen och vattenförvaltningsförordningen som en samverkansåtgärd inom ramen för Miljömålsrådet. Som beredningsgrupp har SAMHATT (Samordning Havs- och Vattenförvaltning) använts, det är ett forum för utbyte av information om hur det går med genomförande av havs- och vattenförvaltningens åtgärdsprogram och för diskussion om förbättring och effektivisering av åtgärdsarbetet.
- Inom ramen för detta arbete beslutade HaV 2017 att genom, åtgärdsanslaget för havs- och vattenmiljö, Havs- och vattenmiljöanslaget, medfinansiera Länsstyrelsen i Västmanlands län ett bidrag på cirka 35 miljoner kronor under perioden 2017–2021 för att driva projektet LIFE IP Rich Waters. HaV deltar aktivt genom att koordinera ett delprojekt där också de fem vattenmyndigheterna ingår. Projektets syfte är ett effektivare åtgärdsarbete i Norra Östersjöns vattendistrikt samt att skapa ett förbättrat nationellt genomförande av vattenförvaltningen, vilket är HaV:s huvudsakliga uppgift inom projektet, se bilaga alt [LIFE IP Rich Waters](#)

Delmål - Ren och säker sjöfart

- I september trädde FN:s barlastvattenkonvention i kraft, vars syfte är att minska sjöfartens negativa påverkan på biologisk mångfald genom spridning av främmande arter. Fartyg kan ansöka om dispens från kravet på barlastvattenhantering, förutsatt att det inte föreligger oacceptabla risker att sprida främmande arter. Efter samråd med HaV och SMHI är Transportstyrelsen den myndighet i Sverige som beslutar om dispenser. HaV har tillsammans med Transportstyrelsen och SMHI gjort förberedelser för dispensförfarandet. HaV har bidragit med att utveckla de

hamnundersökningsmetoder, tagit fram underlag om vilka invasiva främmande arter, kopplade till barlastvatten, som innebär stor risk för biologisk mångfald med mera.

Flernivåsamverkan

Delmål - Rädda havsmiljön

- Inom ramen för Östersjönsstrategins prioriterade område **PA Nutri** medverkade HaV vid det årliga forumet i Berlin samt deltog i PA Nutris styrgruppsmöten samt deltagit i HELCOM workshop on nutrient recycling. Dessutom arrangerade vi (HaV/PA Nutri/HELCOM) en workshop om internbelastning i Göteborg i november (länk information här: [2017-12-04-ostersjolandern-i-samtal-om-internbelastningen.html](https://www.ostersjolandern.se/2017-12-04-ostersjolandern-i-samtal-om-internbelastningen.html)) Slutsatser frånworkshops togs vidare inom HELCOM och behandlades i HeadofDelegation -möten.
- HaV sitter med i styrgrupp för Prioriterade område **PA Hazard** och har inom ramen för Interreg beslutat om medfinansiering av flaggprojektet, *DAIMON – Decision Aid for Marine Munitions*. Projektet syftar till att öka kunskapen om riskvärdering och lämpliga handlingsalternativ för marina områden där det har skett dumpning. Det ska genomföras sammanlagt sex fallstudier och riskbedömningsmodellen VRAKA kommer bland annat att vidareutvecklas och anpassas till dumpningsområden då den idag är utvecklad för riskbedömning av miljöfarliga vrak. Daimon-projektet har 13 partners från sju länder, inklusive Norge. Från Sverige ingår Chalmers Tekniska Högskola AB, För mer information, se avsnitt 3 eller länk här <https://www.daimonproject.com/>.
- HaV har ett samordningsansvar för Helcoms grupp Pressure som arbetar för att kartlägga och föreslå åtgärder för att reducera belastningen från samhällets aktiviteter i och runt Östersjön. Fokusområden under året har varit näringsämnen, undervattensbuller, marint skräp och farliga ämnen. Ländernas åtaganden när det gäller belastning av näringsämnen följs upp genom PLC (Pollution Load Compilation) programmet, inför ministermötet 2018.
- Under året har HaV varit delaktig i utvärderingen av Helcom marine protected areas (MPA) och vid framtagande av en färdplan för det framtida arbetet med nätverket av skyddade områden, samt under varit året värd för mötet med HELCOM seal ad hoc expert group som träffas varje år för att bland annat harmonisera förvaltningen mellan Östersjöländerna och arbeta fram havsmiljödirektivets indikatorer för säl och tumlare. HaV har även bidragit med 3

miljoner kronor till länsstyrelsernas program Sälar och Fiske, vilket är utgör en plattform för samråd med yrkesfisket och myndighet, samt rådgivning och uppföljning av åtgärdsarbetet.

- HaV har också varit aktiva i det regionala arbetet för Östersjön (BALTFISH) genom att delta i arbetet kring bland annat tekniska bevarandeåtgärder och i samarbetet om fiskemöjligheter. BALTFISH arbetar nära den regionala rådgivande nämnden för Östersjön (BSAC), Internationella havsforskningsrådet (ICES) och EU-kommissionen. Alla de åtta medlemsländerna runt Östersjön ingår. Projektet startades på svenskt initiativ. För mer information, se avsnitt 3 eller länk till hemsida här [Baltfish](#).
- Havs- och vattenmyndigheten deltar i Transportstyrelsens samverkansåtgärd om båtbottnfärger, inom ramen för Miljömålsrådet, som avser att minska riskerna för miljön. Detta innefattar medverkan i projektet *Skrovmålet* vilket är en av de samverkansåtgärder som initierats av Miljömålsrådet och som drivs av Transportstyrelsen. Målet är att minska användandet och förekomsten av otillåten båtbottnfärg på fritidsbåtar. Projektet bygger på två olika uppdrag; samverkansåtgärden från Miljömålsrådet om "Båtbottnfärger och miljöfarliga färgrester" samt Åtgärdsprogrammet för havsmiljön God havsmiljö 2020. För mer information För mer information, se avsnitt 3 eller länk här [Skrovmålet](#)
- Inom ramen för Östersjöprogrammet forskningsprogrammet Bonus medfinansierar och följer HaV bland annat projektet *SHEBA Sustainable shipping and environment in the Baltic Sea*, för mer information, se avsnitt 3 eller länk här <http://www.sheba-project.eu/>

Delmål - Länka samman regionen och ökat välstånd

HaV är aktivt i flertal samverkansorgan gällande utveckling av maritima näringar och blå ekonomi, exempelvis

- verksam inom *EU-nätverk [Submariner network](#)*. Nätverk samlar olika aktörer runt Östersjöregionen med syftet att främja hållbar blå tillväxt och är ett flagship-projekt under Östersjöstrategin. Nätverket faller under PA Innovation i strategin och ämnar förena olika initiativ inom området för hållbar blå tillväxt och blå bioteknik. HaV var även aktivt deltagande på den konferens som hölls i september, [Submariner network - Better off blue](#).

- Maritima klustret i Västsverige som är ett strategiskt samarbete kring havsförvaltning och utveckling av maritima näringar. I klustret samarbetar bland annat HaV, Västra Götalandsregionen, Göteborgs universitet och Chalmers tekniska högskola samt privata aktörer. www.maritimaklustret.se

Forskning och utveckling lyft som en viktig del för delmål och exempel på insatser under året;

- HaV är representerat i styrgruppen för BONUS-programmet – Science for a better future of the Baltic Sea Region. BONUS är ett gemensamt forsknings- och utvecklingsprogram mellan de nio Östersjöstaterna och EU, för programperioden 2010-2020. Programmets mål är att främja forskning för en bättre framtid för Östersjöregionen, med fokus på förvaltning av de marina ekosystemen och en hållbar utveckling av maritima näringar. BONUS genomförde under 2017 en utlysning på omkring 2 miljoner Euro, inklusive forsknings- och innovationssatsningen *Blue Baltic* med inriktning på innovativa lösningar på Östersjöns miljöproblem. Info från på HaVs hemsida; [BONUS Blue Baltic](#)
- HaV samarbetar med Formas kring pilotprojekt, utlysningar och workshops inom det EU gemensamma utvecklingsprogrammet *JPI Ocean – Healthy and Productive Seas and Oceans*. Programmets mål är att främja strategiska prioriteringar inom marin och maritim forskning inom Europa. Under året har bland annat fyra forskningsprojekt om plastpartiklar i havet genomfört seminarier, vilket resulterade i gemensam metodutveckling, provtagningsmetodik och kartläggning. Tillsammans med Frankrike har Sverige även lett workshops om marina ekosystemtjänster.

Horisontella åtgärder – havsplanering och Grannländer

- Som ett led i genomförande av havsplaneringsprocessen publicerade HaV den 1 december 2016 utkast till havsplaner för Bottniska viken, Östersjön och Västerhavet. Publiceringen var startpunkten på en bred dialog med bland annat bransch- och intresseorganisationer, myndigheter, kommuner, regioner och grannländer. Dialogen med kommuner och regionala organ genomfördes med stöd av kustlänsstyrelserna. Syftet med dialogen var att göra en avstämning i tidigt skede för att få bättre och väl förankrade förslag till havsplaner. Med utgångspunkt i planutkastet med tillhörande miljökonsekvensbedömningar skapades ett stort engagemang i havsplaneringsarbetet hos olika aktörer. Sammanlagt hölls mer än

40 möten och HaV fick in ett stort antal synpunkter och förbättringsförslag, samt helt nya planeringsunderlag till stöd för det fortsatta arbetet. Som en del i dialogen om utkastet till havsplaner hölls ett internationellt möte i Stockholm i maj. I november deltog HaV i ett liknande möte anordnat av Polen för diskussion om tidiga versioner av den polska havsplanen.

- För att stödja och förstärka förberedelser och genomförande av kommunal översiktsplanering i havet, beslutade HaV om ett särskilt bidrag, KOMPIS- bidraget för kommunal planering i havet i statlig samverkan. Bidraget ges till kustlänsstyrelserna för att i sin tur sökas av kustkommunerna i länet. Länsstyrelsen är ansvarig för utlysning och prövning av ansökningar från kommunerna. Totalt 22 miljoner kronor går till projekt under 2016 och 2017. Bidraget finansieras från havs- och vattenmiljöanslaget. Flertalet projekt pågick även under 2017. Projekten har bidragit till en större kunskap och medvetenhet kring havsplanering i de deltagande kommunerna, liksom skapat beredskap kring det kommande samrådet om havsplanerna. Projekten har även genererat nya planeringsunderlag till nytta både för kommunal och statlig planering. Länk för mer information HaVs hemsida; Projektkatalog.havochvatten.se **KOMPIS**
- HaV är aktiv i Helcoms och Vasabs gemensamma arbetsgrupp för havsplanering i Östersjön. HaV deltog också i EU-kommissionens expertgrupp för havsplanering. Inom Helcom-Vasabs gemensamma arbetsgrupp för havsplanering har HaV varit drivande i det fortsatta arbetet med tillämpning av ekosystemansatsen i havsplaneringen.
- Under två år har HaV samarbetat med sex av länderna runt Östersjön i projektet Baltic SCOPE. Baltic SCOPE handlade om samarbete i havsplanering och gränsöverskridande frågor. I projektet deltog Danmark, Tyskland, Polen, Estland, Lettland och Sverige och de mellanstatliga regionala organisationerna Helcom och Vasab, och forskningsinstituterna Finlands miljöcentral SYKE och Nordregio. Projektet finansierades till stor del av EU:s havs- och fiskerifond. Sverige ledde projektet genom Havs- och vattenmyndigheten, som ansvarade för genomförandet av projektet gentemot finansören, för mer info se avsnitt 5 eller länk här; www.balticscope.eu
- Hösten 2017 beviljade EU-kommission stöd från Havs- och fiskerifonden till ett nytt två-årigt havsplaneringsprojekt i Östersjön, PanBaltic SCOPE, ett fortsättningsprojekt på BalticScope. Projektet startar i januari 2018 och leds av HaV med partners som också är planeringsansvariga myndigheter från alla EU-länder och Åland

runt Östersjön. Ytterligare partners är Helcom-sekretariatet, Vasab och Nordregio. Projektet ska bl.a. fokusera på gemensamma planeringsfrågor inom ramen för ett särskilt planeringsforum, utveckling av metoder för tillämpning av ekosystemansatsen (t.ex. samlade miljöeffekter, strategiska miljöbedömningar, samhällsekonomisk analys) och frågor kring kopplingen land-hav, [Panbaltic Scope](#)

- HaV deltar även i projekten BalticLINES (Östersjön) och NorthSEE (Nordsjön) som startade i mars 2016. Projekten som leds av en sjöfartsmyndighet i Tyskland, är inriktade på sjöfart och energi. NorthSEE omfattar även en miljökomponent för mer info se avsnitt 5 eller länk här; [Vasab BalticLINES](#)
- Under året har HaV bedrivit insatser med Ryssland, främst inom områdena integrerad havs- och vattenförvaltning, havsplanering, miljöövervakning samt vatten och energi. Havs- och vattenmyndigheten deltog i konferensen Baltic Sea Days i Sankt Petersburg. Deltagandet gjordes inom ramen för det pågående strategiska miljösamarbetet som Naturvårdsverket har med Ryssland samt det avtalade arbetsprogrammet för perioden 2016 – 2018. Årets konferens var särskilt prioriterat inom Ryssland på grund av att 2017 hade utsetts till ekologins år i Ryssland. Under konferensen redogjorde HaV för Sveriges planering inför Havskonferensen i New York i samband med diskussioner om SDG 14 (globala hållbarhetsmålet Hav och marina resurser) och EU:s hållbarhetsstrategi för Östersjön. HaV höll även en presentation om det nuvarande läget när det gäller utsläpp av mikroplaster och vilka åtgärder som håller på att utvecklas inom det pågåendet samarbetet inom Helcom.
- Under året har vi deltagit i flera större sammanhang där vi presenterat och diskuterat frågorna, bl.a. vid den stora globala havsplaneringskonferens som anordnades av UNESCO och EU-kommissionen i Paris i mars.
- Förutom de mer formella samarbetena leder eller deltar HaV i flera gränsöverskridande havsplaneringsprojekt.

3. Insatser eller samarbetsprojekt som bidrar till strategins mål och delmål.

Pågående projekt

Nedan är exempel på projekt där HaV genomfört insatser, som medfinansiar. HaV är dock inte direkt ansvarig genomförare förutom när det gäller PanBalticScope, ett fortsättningsprojekt på BalticScope där HaV är LeadPart. Nedan är exempel på projekt företrädelsevis medfinansierade och finansierade inom Östersjöprogrammen Interreg och Bonus.

Projekt	Program	Länk	Avslut
Baltic Blue Growth	Interreg Baltic Sea Region	https://www.regionostergotland.se/Regional-utveckling/Samhallsplanering/Baltic-Blue-Growth-BBG/	2019
Baltic LINes	Interreg Baltic Sea Region	http://www.vasab.org/index.php/projects/baltic-lines	2019
BLASTIC - plastavfallets väg till Östersjön	Interreg Central Baltic	https://www.blastic.eu/	2018
CWPharma	Interreg Baltic Sea Region	http://seed.eusbsr.eu/index.php/funding-decision-4th-round/s98-cwpharma	2020
Daimon	Interreg Baltic Sea Region	https://www.daimonproject.com/	2019
LIFE IP Rich Waters	Life IP	-	2021
Life SURE	Life	http://www.life-sure.eu/	2020
MareLitt Baltic - Reducing the impact of marin litter in the form of Delict Fishing Gear	Interreg Baltic Sea Region	https://www.marelittbaltic.eu/	2018
PanBalticScope	Europeiska havs- och fiskerifonden EHFF	https://ec.europa.eu/easme/en/panbaltic-scope	2020
BalticApp	Bonus - forskningsprojekt inom ramen för Sustainable Ecosystem Services	https://www.bonusportal.org/projects/sustainable_ecosystem_services_2015-2018/balticapp	2018
BaltSpace	Bonus - forskningsprojekt inom ramen för Sustainable Ecosystem Services	https://www.bonusportal.org/projects/sustainable_ecosystem_services_2015-2018/baltspace	2018
BASMATI - Baltic Sea maritime spatial planning for sustainable ecosystem services	Bonus - forskningsprojekt inom ramen för Blue Baltic	https://www.bonusportal.org/projects/blue_baltic_2017-2020/basmati	2020
OPTIMUS - Optimisation of mussel mitigation cultures for fish feed in the Baltic Sea	Bonus - forskningsprojekt inom ramen för Blue Baltic	https://www.bonusportal.org/projects/blue_baltic_2017-2020/optimus	2020
Soils2Sea Reducing nutrient loadings from agricultural soils to the Baltic Sea via groundwater and streams	Bonus - forskningsprojekt inom ramen för Viable ecosystems	https://www.bonusportal.org/projects/viable_ecosystem_2014-2018/soils2sea	2018

Avslutade projekt

Under året avslutades ett av Östersjöstrategins flaggskeppsprojekt *Baltic Scope*, vilket leddes av HaV och samlade de ansvariga havsplaneringsmyndigheterna runt Östersjön, för mer information se avsnitt 5ii. Utifrån HaVs verksamhetsområden, som medfinansierande part, följer exempel på ytterligare projekt avslutade under 2017.

Projekt	Program	Länk
BalticScope	Europeiska havs- och fiskerifonden EHFF	www.balticscope.eu
CCB BALT-ACT	LIFE-Ngo	http://www.ccb.se/
BAMBI Baltic Sea marine biodiversity – addressing the potential of adaptation to climate change	Bonus - forskningsprojekt inom ramen för Viable ecosystems	https://www.bonusprojects.org/bonusprojects/the_project/s/viable_ecosystem_projects/bambi
BIO-C3 Biodiversity changes - causes, consequences and management implications	Bonus - forskningsprojekt inom ramen för Viable ecosystems	https://www.bonusportal.org/projects/viable_ecosystem_2014-2018/bio-c3
CHANGE Changing antifouling practices for leisure boats in the Baltic Sea	Bonus - forskningsprojekt inom ramen för Viable ecosystems	http://changeantifouling.com/
COCOA Nutrient cocktail in coastal zones of the Baltic Sea – improving understanding of the transformation and retention of nutrients and organic matter in the coastal zone	Bonus - forskningsprojekt inom ramen för Viable ecosystems	https://www.bonusprojects.org/bonusprojects/the_project/s/viable_ecosystem_projects/cocoa
Helcom SPICE	Havs- och vattenmiljöanslaget (1:11).	http://www.helcom.fi/helcom-at-work/projects/spice

Övriga insatser och samarbeten

HaVs verksamhet innefattar en rad olika insatser och samarbeten som bidrar till strategins mål och delmål, exempelvis på några av dessa nedan;

Projekt /nätverk	Syfte	Mer info, länk
BaltFish	Projektet är ett forum för fisket i Östersjön. Syftet är att utveckla och förbättra samordningen och samarbetet mellan medlemsstaterna BALTIFISH arbetar nära den regionala rådgivande nämnden för Östersjön (BSAC), Internationella havsforskningsrådet (ICES) och EU-kommissionen. Alla de åtta medlemsländerna runt Östersjön ingår. Projektet startades på svenskt initiativ.	http://helcom.fi/action-areas/fisheries/management/baltfish
Baltic Sea City Accelerator	Plattform för kommuner runt Östersjön för hållbar vattenanvändning och en bättre havsmiljö. Övriga medfinansierare förutom Havs- och vattenmyndigheten är Svenska Institutet, Swedish Water House, Boston Consulting Group och Zennström Philantropies.	www.raceforthebaltic.com/accelerator
Skrovmalet - ett samverkansprojekt för en giftfri miljö	Skrovmalet är en av de samverkansåtgärder som initierats av Miljömålsrådet och som drivs av Transportstyrelsen. Målet är att minska användandet och förekomsten av otillåten båtbottnfärg på fritidsbåtar. Åtgärden syftar till att möjliggöra en ökad åtgärdstakt för att förhindra fortsatt indirekt spridning av TBT till havsmiljön. Projektet bygger på två olika uppdrag; samverkansåtgärden från Miljömålsrådet om "Båtbottnfärger och miljöfarliga färgrester" samt Åtgärdsprogrammet för havsmiljön God havsmiljö 2020, Faktablad 17.	https://www.transportstyrelsen.se/sv/sjofart/Fritidsbatar/Batlivets-miljofragor/Ren-batbotten/skrovmalet/
SUBMARINER NETWORK – Sustainable Uses of Baltic Marine Resources	I flaggskeppsprojektet Submariner Network, Sustainable Uses of Baltic Marine Resources, har HaV en aktiv roll. Projektet ligger under PA Innovation och är ett transnationellt nätverk. Syftet är att intensifiera samarbetet mellan "best users" inom algproduktion, musselodling, vågenergi, blå bioteknik och vindkraft, inom blå tillväxt. Havs- och vattenmyndigheten är även "action leader" för två av de olika sektionerna, ekosystemtjänster och havsplaneringsfrågor.	https://www.submariner-network.eu/
SUBMARINER - Better of Blue - Creating synergies for a biobased society	Inom ramen för Submariner Network genomfördes konferens Better of Blue vars syfte var att informera om den senaste utvecklingen inom blå bioekonomi och att skapa möten mellan aktörer som arbetar mot hållbar tillväxt i Östersjöregionen. Deltagarna kom från politiken, näringslivet och civilsamhället.	http://www.pa-innovation.eu/events/2nd-submariner-conference-better-off-blue-creating-synergies-for-a-biobased-society/
Symphony - ett planeringsverktyg för ekosystembaserad havsplanering	Bedömningsmetoden Symphony har utvecklats inom HaV som ett stöd för statlig havsplanering. Syftet är att på en översiktlig nivå visa hur miljöpåverkan skiljer sig mellan olika områden och hur planeringen påverkar denna fördelning. Utveckling av metod och verktyg har skett i samarbete med universitet, miljökonstuler och andra statliga myndigheter. En rapport som beskriver metod och resultat publiceras kring årsskiftet 2017/2018.	https://www.havochvatten.se/hav/samordning-fakta/havsplanering/om-havsplanering/vad-ar-havsplanering/symphony--ett-planeringsverktyg-for-havsplanering.html
ZeroVisionTool	Initiativ av industrin, genom Sveriges redarförening, för att utveckla miljöarbetet inom sjöfarten genom samverkansorgan, Zero Vision Tool (ZVT). Vision för plattformen är att sjöfarten i Östersjöregionen ska ha noll påverkan på miljön. HaV ingår i referensgruppen tillsammans med flera andra myndigheter.	http://www.zerovisiontool.com/

4. Finansieringskällor aktuella för myndighetens engagemang inom ramen för EU:s Östersjöstrategi.

HaV ansvarar för hantering av åtgärdsanslaget för havs- och vattenmiljö det så kallade *Havs- och vattenmiljöanslaget (1:11)*. Anslaget används till insatser för att förbättra, bevara och skydda havs- och vattenmiljöer. En uppväxling av anslaget sker även utifrån verka för samfinansiering av EU-finansierade fonder, exempelvis på detta är Life IP projektet *Rich Water*, se avsnitt 2. Aktuella finansieringskällor myndighetens engagemang inom ramen för EU:s Östersjö är enligt nedan;

Finansieringskällor	Länk
BSAP	https://www.nefco.org/work-us/our-services/grants/baltic-sea-action-plan-fund
Europeiska havs- och fiskerifonden EHFF	http://www.jordbruksverket.se/amnesomraden/landsbygdfiske/programochvisio-ner/havsochfiskeriprogrammet20142020.4.688ba44d13e5e4787a08000568.html
Havs- och vattenmiljöanslaget(1:11) inklusive LOVA (Lokala vattenvårdsprojekt, för en bättre havsmiljö)	https://www.havochvatten.se/hav/vagledning--lagar/anslag-och-bidrag/havs--och-vattenmiljoanslaget.html
Interreg Baltic Sea Region	http://eufonder.se/interreg
Interreg Botnia Atlantica	http://eufonder.se/interreg
Interreg Central Baltic	http://eufonder.se/interreg
Interreg Nordprogrammet ??? Samma osm NorthSea?	http://eufonder.se/interreg
Interreg North Sea Region	http://eufonder.se/interreg
Interreg Öresund-Kattgat-Skagerrak	http://eufonder.se/interreg
Life	http://ec.europa.eu/environment/life/
Life IP	http://ec.europa.eu/environment/life/
LIFE-Ngo	http://ec.europa.eu/environment/life/
Miljöforskningsanslaget (1:5)	https://www.havochvatten.se/hav/vagledning--lagar/anslag-och-bidrag/aktuella-forskningsutlysningar/miljoforskningsanslaget.html

5. Bedömda respektive faktiska nytta och resultat som uppnåtts under perioden för myndigheten, annan offentlig förvaltning eller näringsliv.

Nytta och resultat

EU:s Östersjöstrategin är i sin struktur omfattande och berör olika sektorer och intressenter. Samverkan mellan intressenter och offentliga aktörer såsom kommuner och myndigheter, forskning-och utvecklingssektorer och näringsliv är betydande. HaVs arbete utifrån Östersjöstrategin är viktigt för erfarenhetsutbyte, kunskapsuppbyggnad och nätverksbyggande utifrån en gemensam definierad målbild, exempel på sådan samverkar har till viss del redovisats i avsnitt 2. Exempel på specifik nytta och resultat på projektnivå;

Baltic SCOPE - slutredovisning

Baltic SCOPE förstärkte nätverket mellan ansvariga havsplaneringsmyndigheter och inspirerade till samarbete mellan ländernas sektorsmyndigheter i havsplanering inom de fyra utvalda sektorerna. Gemensamt definierade de sektorernas utmaningar, framtidsreder och behov, för att få en helhetsbild av ländernas områden. Tillsammans bidrog det till en gemensam utgångspunkt för havsplanering av Östersjöområdet. Baltic SCOPE arbetade fram gemensamma rekommendationer baserade på befintliga problem, erfarenheter och framtida behov. Rekommendationerna rör gränsöverskridande samarbeten, processer, planeringsunderlag, intressenter och plattformar för samarbete samt de fyra sektorerna sjöfart, fiskeri, energiutvinning och miljö. Rekommendationerna kring sektorerna utvecklades tillsammans av havsplaneringsmyndigheter och sektorsmyndigheter. Baltic SCOPE bidrog till ökad insyn i, och förståelse för, varandras havsplaneringsprocesser. Dessutom för ländernas olika lagliga ramverk, vilka skapar olika förutsättningar och utmaningar i samarbeten. Baltic SCOPE lyfte betydelsen av att länderna synliggör även andra länders intressen i sina hav. Baltic SCOPE avslutades 2017, men resultaten, planeringsunderlagen och rekommendationerna tar respektive land med sig i sitt fortsatta arbete med havsplanering.

Projektet ses som en framgång och under dess slutfas samlades parter för en gemensam ansökan för ett fortsättningsprojekt PanBaltic Scope, vilket beviljades av EU-kommissionen under hösten 2017, för mer info se avsnitt 2 -*Horisontella åtgärder – havsplanering och Grannländer.*

Helcom Spice

Under året har Hav aktivt arbetat med samhällsekonomisk analys inom Helcom såsom aktiv part i projektet [SPICE](#). Syftet med SPICE var bland annat är att utveckla och genomföra socioekonomisk analys på regional nivå. Inom ramen för projektet genomfördes en ekosystemtjänstanalys för svenska havsområden, vilket utgjorde en viktig del av den samhällsekonomiska analys som ingår i HaV:s Inledande bedömning enligt havsmiljöförordningen. Förutom nytta och resultat såsom underlag för Inledande bedömning, har resultat även används inom ramen för uppdrag för uppföljning av maritima strategin. När det gäller ekosystemtjänstanalyser avses arbetet inom SPICE även tas vidare inom ramen för arbetet inom havsplanering för analys och bedömning av ekosystemtjänster, kopplat till planeringsverktyget Symphony.

Bonusprojekt

Inom ramen för det Östersjöns gemensamma forskningsprogram BONUS medverkade HaV såsom representant i styrgruppen för BONUS. HaV har även följt sju projekt inom BONUS som avslutas under året. Resultaten från dessa projekt blev bland annat bättre kunskapsunderlag om struktur, funktion och utbredning av marina ekosystem i Östersjön samt utveckling av maritim teknik för Östersjöhamnar.

Synergier med andra uppdrag

Aktuellt uppdrag för framtagande av modell och process för uppföljning av den svenska maritima strategin har tydliga synergieffekter vilket tas upp mer under HaVs specifikt uppdrag avsnitt 6. Tydlig synergi finns även gällande arbetet inom havsplanering, inklusive de konsekvensbedömningar och samråd som sker ramen för detta, utifrån planeringens roll som horisontell åtgärd i strategin. Vad gäller strategins sysselsättningsmål finns även synergier med uppdrag om *Långsiktigt strategi för myndighetens medverkan i det regionala tillväxtarbetet*.

Utifrån HaV:s huvuduppdrag att arbeta med bevarande, restaurering och hållbart nyttjande av sjöar, hav och vattendrag, innefattar Östersjöstrategin i stort synergier med hela HaVs verksamhetsområden. Dels generellt gällande det arbete som sker för en bättre havsmiljö inom ramen för Havsmiljödirektivet, dess åtgärdsprogram och uppdrag för *Nationella prioriteringar för Helcom och Ospar*. Även uppdrag att utveckla en *strategi för utveckling av ekosystembaserad fiskförvaltning (EBFF)* i Sverige, hållbar nyttjande och förvaltning och *genomförande av den gemensamma fiskeripolitiken*.

Andra aktuella uppdrag är *Förstärkt lokalt åtgärdsarbete mot övergödning*, uppdrag gällande *redovisning av genomförande av FN:s hållbarhetsmål*, samt det kunskapsbyggande som sker inom ramen för gemensamma forskningsprogram BONUS.

Förbättringsmöjligheter för HaV:s arbete med EU:s Östersjöstrategi (interna och externa faktorer)

Vid tidigare redovisningar har förbättringsförslag lyft bland annat gällande behov av internationell plattform för havsplanering, samt en ökad samordning av statliga initiativ.

När det gäller plattform för havsplanering kan detta till viss del anses möjliggjorts genom de EU-finansierade projekten Baltic Scope, som bedrevs under åren 2015-2017, som redovisats, samt fortsättningsprojekt PanBaltic Scope som startar 2018.

De förbättringsmöjligheter som åter vill lyftas är en ökad samordning av statliga initiativ. Det finns ett antal initiativ och uppdrag där ökad samordning skulle kunna medföra en ökad effektivitet och skapa synergieffekter gällande innehåll och resultatuppfyllnad, exempelvis *medverkan i genomförandet av Östersjöstrategin, Uppföljning av den (nationella) Maritima strategin*, inklusive havsplanering, samt *uppföljning av Agenda 2030*. Uppdrag gällande Östersjöstrategin och uppdrag för uppföljning av maritima strategin, har gemensamma visioner för samhällsutveckling med hänsynstagande av samspel med ekonomi, miljöhänsyn och sociala aspekter för en hållbar utveckling. Detta relaterar till ett långsiktigt resursnyttjande och för att säkra ekosystemets förmåga att även långsiktigt generera ekosystemtjänster, såsom definieras i Generationsmålet i det nationella miljömålssystemet. Samma gäller de globala hållbarhetsmålen Agenda 2030 som specificerar hållbarhetsmål med perspektiv på ekonomiska, ekologiska och sociala mål, för vilket HaV har uppdrag för *Underlag till uppföljning av Agenda 2030*.

Samordning av initiativ kan även omfatta modell och indikatorer, som tas fram inom ramen för uppdrag, för *uppföljning av den nationella maritima strategin* och verka för en del i uppföljning för uppföljningsbara mål relaterade till initiativ såsom Östersjöstrategin och Agenda 2030.

Förbättringsmöjligheter för HaV finns även beträffande att beakta och främja jämställdhet mellan kvinnor och män i myndighetens medverkan i Östersjöstrategins genomförande, vilket ska tas hänsyn till enligt detta uppdrag, exempelvis gällande sysselsättningseffekter inom maritima sektorer och andra eventuella möjliga aspekter och inom andra uppdrag.

6. Möjligheter att skapa synergier med genomförandet av regeringens maritima strategi

Myndighetens specifika uppdrag är att identifiera synergieffekter mellan Östersjöstrategin och genomförandet av den maritima strategin.

De övergripande målen i EU:s Östersjöstrategi är, som noterat, i många delar likartade. De insatser och åtgärdsområden som är uttalade inom den Maritima strategin verkar alla i samma riktning som Östersjö strategin, såsom exempelvis bidrag för genomförande av *Europa 2020* - strategi för resurseffektiv och hållbar tillväxt för alla, innefattande ökad sysselsättning, satsning på forskning och utveckling och konkurrenskraftigt näringsliv. Detta med hänsyn till sociala och miljö- och klimataspekter verkar för god havsmiljö och måluppfyllnad gällande miljömålskvalitetsmål och generationsmål. Det innebär att de nätverk och samarbetsytor som HaV verkar och deltar i skapar synergier såväl för internt arbete och myndighetssamverkan och gränsöverskridande samarbetet gällande genomförande av EU:s Östersjöstrategi.

Synergier med EU:S Östersjöstrategi och regeringens maritima strategi kan även innefatta det arbete som sker inom aktuellt uppdrag till HaV gällande *modell och de indikatorer för uppföljning av regeringens maritima strategi*, som även kan verka i riktning för såväl uppföljning av relaterade mål inom Östersjöstrategin

Maritima strategins perspektiv och åtgärdsområden relaterat till delmålen inom Östersjöstrategin, där genomförande kan verka i synergier med EU:s Östersjöstrategi

Friskt och säkert hav

Inom ramen för myndighetens verksamhetsområden, såsom ansvarig för genomförandet av havsmiljödirektivet, sker ett kontinuerligt arbete för strategiernas övergripande mål och åtgärdsområde; *rädda havsmiljön* och ett *friskt hav*. Utifrån maritima strategins åtgärdsområde för en *frisk och säker havsmiljö* är samverkan med sektorverksamheter inom sjöfart pågående och betydande, såsom med branschorganisationer, myndigheter och intresseorganisationer, därigenom verkar det såväl för uppfyllande av Östersjöstrategin. Åtgärdsområde inom *Kunskap och Innovation* är betydande utifrån innovationer inom åtgärdsarbete, ökad resurseffektivitet såsom teknik- och bränsleutveckling, cirkulärt resursnyttjande, minskade utsläpp- och föroreningsnivåer samt utvecklat säkerhetsarbete för minskning av olyckstillbud.

Konkurrenskraftiga näringar

Maritima strategins åtgärdsområden *Kunskap och Innovation, Funktionella regelverk och väl fungerande tillståndsprocesser och Förutsättningar för näringslivet och branschspecifika åtgärder* verkar för att stärka näringslivets konkurrenskraft, såväl i Östersjöregionen och bidrar därmed till Östersjöstrategins övergripande mål och delmål *att bidra till genomförande av Europa 2020-strategi*. Inom ramen för HaVs uppdrag för uppföljning av den Maritima strategin och dess åtgärdsområden har samverkan mellan berörda myndigheter initierats under 2017. HaV bedömer att denna samverka mellan berörda myndigheter behöver vidareutvecklas och förstärkas.

Attraktiva livsmiljöer

Utifrån HaV:s verksamhetsområde finns tydliga synergieffekter mellan den maritima strategin och Östersjöstrategin vad gäller havplanering, såsom en sektorsövergripande/horisontell åtgärd beträffande *fysisk planering och gränsöverskridande samarbete* inom Östersjöstrategin och åtgärdsområde inom den maritima strategin *Planering med maritimt perspektiv*. Havspaneringen verkar för att tydliggöra rumsliga förutsättningar och samverkan mellan olika sektorsintressen och allmänhet, samt utifrån en ekosystembaserad ansats verka för ett varaktigt nyttjande av naturresurser, ekosystem och dess tjänster. Den maritima strategin har ett större spektrum, vad gäller geografisk utbredning relativt de svenska havsplanerna, och tydliggör kopplingen mellan land och hav och dess betydelse för regional utveckling och stärkande av maritima näringar, vilket kan komma till nytta i såväl HaVs uppdrag för uppföljning av den maritima strategin samt uppföljningsarbete och utvecklingsarbetet av de svenska havsplanerna.

7. Övrigt gällande EU:s Östersjöstrategi

Övrigt ni vill föra fram gällande EU:s Östersjöstrategi t.ex. lärdomar, idéer, reflektioner och rekommendationer som inte har fångats upp i tidigare svar.

-